

ԱՆՅԵԱԼԻ ՀԱՐՑԵՐԻՑ

Շիրակի արծանագրութիւնները

Մենք ունենք երկու տասնեակ և աւել պատմագիրներ, ունենք Չամչեանի երեք ստուար հատորները, բայց և այնպէս՝ այսօր զգում ենք որ չունենք հայոց պատմութիւն:

Ինչից է այս ահագին պակասութիւնը: Ինչո՞ւ չէ գրուած մի այնպիսի հայոց պատմութիւն, որ գոհացնէր մեզ:

Շատերը հեշտ են պատասխանում այս հարցերին:—Չամչեանի պէս մարդիկ չունենք, ասում են նրանք: Բայց կարող ենք ունենալ Չամչեանի պէս աշխատողներ:

Պատմական գիտութիւնը հսկայական առաջադիմութիւն է արել Չամչեանի գրած պատմութիւնից յետոյ: Չամչեանի ժամանակների կուռքերը վաղուց խորտակուել են. XVIII դարում կարելի էր լինել վանական մարդ վանական հասկացողութիւններով և գրել պատմութիւն: XIX դարը դուրս մղեց վանականութիւնը գիտութեան ասպարէզից, ահագին յեղափոխութեան ենթարկեց հասկացողութիւններն ու աշխարհայեացքները ընդարձակ ուսումնասիրութիւնների, անխնայ վերլուծումների ու քննադատութեան, զարմանալի արդիւնքներ տուած հնագիտական խուզարկութիւնների միջոցով:

Չամչեանի պատմութիւնը մնաց այդ լայն և լուսաւոր հոսանքի այն կողմում, հնութեան և միամտութեան, անտեղեկութեան կողմում: Նրա հետ նոյն տեղում մնացին և մեր խորենացիները, Ասողիկները, Զենոնները: Ժամանակը իր լուսաւոր ոգով, իր արագ ու պարզ ձգտումներով հեռացրեց, բաժանեց նրանց բոլորին մեզանից: Այդ բոլոր գրքերը մնացին լոկ իբրև հում նիւթեր, որոնց պէտք էր մշակել, որոնց պէտք էր տալ մի տեսակ օժանդակ աղբիւնների նշանակութիւն:

Եւ մենք մնացինք առանց պատմութեան՝ այս բառի իսկական, ժամանակակից հասկացողութեամբ: Մեր պատմութիւնը նոր պէտք էր գրել: Բայց թէ՛նչպէս գրել: Պատմութիւնը

վէպ չէ, որ կարելի լինի հնարել երևակայութեան օգնութեամբ: Իբրև գիտութիւն, նա պիտի հիմնուած լինի դրական փաստերի, լաւ կշռուած, գտնուած ու վերստուգուած նիւթերի վրայ: Եթէ մի ազգի մէջ կայ այդպիսի աշխատանք, այդպիսի ուսումնասիրութիւնների մի քուրա, այդ ազգը կ'ունենայ և իր պատմութիւնը: Եւ մենք տեսնում ենք ուրիշ ազգերի մէջ ուսումնասիրութիւնների լայնածաւալ կազմակերպութիւն: Հարկւրաւորները աշխատում են մասնաւոր, մանր-մունը հարցերի վրայ, իսկ նրանց այդ գործից օգտւում են մի կամ մի քանի անհատներ՝ պատմութիւն գրելու համար:

Եւ այսպէս՝ կարող ենք Ձամչեանների ունենալ XVIII դարի մի Ձամչեան, եթէ դուրս գար մեր օրերում, չէր գոհացնի ոչ ոքին: Իսկ այսօրուայ պահանջներին համապատասխանող Ձամչեան չէ կարող երևան գալ, մինչև որ հող չպատրաստուի նրա համար: Նախ նիւթեր, ուսումնասիրութիւններ, ապա միայն պատմագրութիւն:

Այս անհրաժեշտութիւնը մեզանում վաղուց է հասկացուել Պատմական ուսումնասիրութիւններ տառնեակ տարիներից ի վեր շատ են կատարուել և այժմ էլ կատարւում են: Ունենք մի պատկառելի գրականութիւն, ձեռք ենք բերել շատ պատմական ճշմարտութիւններ, որ առաջ չունէինք:

Սակայն չէ կարելի չարձանագրել, որ այդ ուսումնասիրութիւնները այնքան էլ բազմակողմանի և ընդարձակ չեն: Գլխաւորապէս մատենագրական ուսումնասիրութիւններ են զբաղւում, այն էլ ամենամեծ մասով պտտւում են մեր պատմութեան յայտնի ժամանակամիջոցների շուրջը: Ուսումնասիրողների համար հետաքրքրութիւն ներկայացնում է կարծէք միայն մեր հին պատմութիւնը, այն ինչ ամփոփուած է Նոյննացու պատմութեան մէջ: Մնացած շրջանները կարծէք մոռացուած են: Եւ սակայն չէ՞ որ մենք պատմական կեանք ունեցել ենք և միջին ու նոր դարերում:

Որքան էլ որ ամենքիս համար յարգելի լինեն մատենագրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւնները, բայց յայտնի է, որ պատմութեան աղբիւրները միայն գրքերը չեն: Պատմական յիշատակներ թաղուած են և հողի տակ, պէտք է դուրս հանել նրանց այնտեղից: Պեղումների գործը մեզանում նոր է սկսուած և դեռ խանձարուրքի մէջ է գտնւում: Որքան շատ զարգանայ նա, այնքան առատ լոյս կը սփռուի մեր պատմական անցեալի վրայ:

Հարկաւոր է մեծ ուշադրութիւն դարձնել և մեզ շրջապատող, մեզ վրայ քաղաքական և կուլտուրական ազդեցութիւն

ունեցած ազգերի պատմութեան և գրականութեան վրայ: Այս էլ համարեալ բոլորովին մոռացուած մի կարևոր ճիւղ է, մինչև այժմ այս ուղղութեամբ Հափաղանց քիչ, ուղղակի աննշան բան է արուած մեզանում:

Բայց դրանից աւելի մոռացուած է մի նոյնպէս շատ կարևոր բան—մեր հին շինութիւնները: Դրանք կենդանի վկաներ են, բնութիւնից և բունութիւններից խնայուած մեզ են հասել՝ մեր նախահայրերի, մեր հին մարդու գործերն ու հոգսերը շոշափելի կերպով պատկերացնելու համար: Բերդ, պալատ, դահլիճ, եկեղեցի, վանք, բաղնիս, թոնրատուն—սրանք կապեր են մեր երևակայածի և անցեալի իրականութեան մէջ: Բայց ամենքը աւերակ են այսօր, սրանք հալուած մաշուած են, անհետանում և մենք ոչինչ չենք անում նրանց պահպանութեան համար: Թանկագին է մանաւանդ այն հանգամանքը, որ այդ շինութիւններից շատերը խօսուն են, ունեն արձանագրութիւններ, որոնց մէջ թաքնուած են մեր անցեալ կեանքը պատկերացնող շատ պերճախօս փաստեր: Դրանք պիտի մատակարարեն ուսումնասիրութեան առատ նիւթեր: Բայց օգտուել ենք մինչև այժմ այդ նիւթերից:

Օգտուելու համար նախ պէտք էր ճիշտ, անսխալ արտագրութիւններ ունենալ, ուրիշ խօսքով՝ արձանագրութիւնների դիտնական մի հրատարակութիւն, պատշաճաւոր ուսումնասիրութիւններով և լուսաբանութիւններով: Այդպիսի հրատարակութիւն չկայ: Պատահական այցելուներ, սիրող ճամբորդներ, յաճախ աւանց որևէ պատրաստութեան, շտապով կարդացել են արձանագրութիւնները ինչպէս կարողացել են, հրատարակել են դարձեալ ինչպէս կարողացել են: Նս այստեղ կարող էի մի շարք ծիծաղելի օրինակներ բերել թէ ինչպիսի կուրեօղներ են առաջացրել վայելիքերոյ արտագրուած արձանագրութիւնները, ինչ սխալների մէջ են գցել ուսումնասիրել կամեցողներին: Չը կայ վստահութիւն թէ որքան ճիշտ են այդ հրատարակութիւնները. ի՞նչպէս, ուրեմն, կարող են այդ պատմական վաւերագրերը լուջ ուսումնասիրութեան առարկայ դառնալ: Այս պակասութիւնն էլ հասկացուել է մեզանում և մի երեք տարի առաջ պրոֆէսոր Մառի ինիցիատիվով Թիֆլիզում կազմուեց մի յանձնաժողով՝ հայ և վրացական արձանագրութիւնները ժողովելու և հետգհետէ հրատարակելու: Բարի ձգտումներ մեզ տուած են, բայց գործ կատարել մենք չենք կարողանում: Ժողովներ կայացան, խօսք ու զրոյց շատ եղաւ, բայց ձեռնարկութիւնը դեռ չձեռնուած էլ մահացաւ: Իսկ այնտեղ, երկրի զանազան անկիւններում, հայրենի աւերակները օրէցօր ոչնչանում

են, ոչնչացնելով իրանց հետ բազմաթիւ պերճախօս վաւերագրերը:

Ահա ինչքան քիչ բան է արուած մեզանում մեր պատմութիւնը նոր գիտական մեթոդով լուսաբանելու, մշակելու համար: Իսկ մենք, անօգնական ու անփոյթ, սպասում ենք թէ երբ կը ծնուի մի նոր Չամչեան: Զգում ենք մեծ անհրաժեշտութիւնը, բայց ծոյլ ու անկարող ենք: Եթէ հասկանայինք որ նոր Չամչեանին պէտք է պատրաստել, կը բազմապատկէինք մեր եռանդը, միջոցներ չէինք խնայի նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ ամբարելու համար...

Իմ ներկայ ուսումնասիրութեան նիւթ եմ դարձնում արձանագրութիւնները և յատկապէս Շիրակի արձանագրութիւնները:

Շիրակը իր բազմաթիւ հնութիւններով ուղղակի մի գանձարան է մեր միջնադարեան պատմութեան համար: Նրա բերդերը, նրա շինութիւնները ինչէր ունեն ասելու հնախոյզին, հին կեանք ուսումնասիրողին: Թէ ինչ գանձեր կան թողուած Շիրակի հողի մէջ, — այդ ցոյց կը տայ ապագան, երբ այժմ դեռ միայն սկզբնաւորութեան շրջանում գտնուող պեղումները կը զարգանան, լայն չափեր կը ստանան: Բայց այն էլ, ինչ մնացել է հողի վրայ, ինչ այժմ մատչելի է ուսումնասիրողին, դարձեալ անսպառ նիւթեր է պարունակում իր մէջ: Այդպիսի մի հարուստ ու հետաքրքրական անկիւն չկայ ամբողջ Հայաստանում: Արձանագրութիւնների կողմից էլ նա առաջին տեղն է ստանում:

Զարմանալի հանգամանք: Այժմեան Ասիական Թիւրքիան պարունակում է իր մէջ Հին Հայաստանի մի նշանաւոր, հռչակուած մասը, բայց այնտեղ մնացած հին շինութիւնների վրայ համարեա չկան արձանագրութիւններ: Գոնէ Հ. Ներսէս Սարգսեանի պէս մի բարեխիղճ, հմուտ ուսումնասիրող իր «Տեղագրութիւն ի Փոքր և Մեծ Հայս» աշխատութեան մէջ շատ քիչ արձանագրութիւններ է դրել, թէև հետազօտել է Վասպուրականի, Տարօնի նման պատմական երկիրներ: Արձանագրութիւններ չեն բերում և ուրիշ հետազօտողները: Հետևաբար, նրանք չկան: Կիլիկեան, ուր անկախութեան դարաւոր շրջան է ունեցել հայը, նոյնպէս չափազանց աղքատ է արձանագրութիւնների կողմից:

Արևելեան Հայաստանը—Այրարատ, Սիւնիք, Արցախ, Գուգարք նահանգները—ահա ուր է արձանագրութիւնների ամբողջ հարստութիւնը: Եւ այդ հարստութեան թագն ու պսակը

Շիրակն է, ոչ միայն արձանագրութիւնների քանակութեան, այլ մանաւանդ բովանդակութեան կողմից:

Իւրաքանչիւր երևոյթ մարդկային կեանքում նախ և առաջ արտայայտութիւն է միջավայրի ազդեցութեան: Արձանագրութիւնները կեանքի վաւերագրեր են: Իսկ Շիրակի պատմութեան մէջ մենք ունենք երկու շատ նշանաւոր շրջան (Բագրատունիների ժամանակ, IX—XI դար և Զաքարիանների ժամանակ, XIII—XIV դար), երբ կեանքը այդ զարմանալի լեռնադաշտում զարգացաւ մեծ ու լայն չափերով: Անին այդ պատմութեան մեծագոյն հրաշալիքն է: Նա ապացոյց է որ քաղաքացիական կեանքը հասել էր Շիրակում բարգաւաճման բարձր աստիճանների: Երբ կեանքը այդքան զարգանում է, նրա պահանջներն էլ բարդանում են, կուտուրական և քաղաքակրթական աղբակները ստեղծում են մարդկանց մէջ բազմատեսակ յարաբերութիւններ:

Ահա այդ տեսակ կեանքի ուժեղ արձագանքները մնացել են Շիրակի արձանագրութիւնների մէջ: Պորասուղուելով նրանց ուսումնասիրութեան մէջ, մենք տեսնում ենք թէ անցած դնացածը ինչ իրականութիւն ունէր առօրեայ կեանքի մէջ: Այդտեղ քաղաքական պատմութիւն չենք գտնում, բայց այդտեղ ժողովուրդն է իր իրաւաբանական հասկացողութիւններով, ժողովուրդը իբրեւ կալուածատէր, իբրեւ աշխատող, իբրեւ հարկատու հպատակ: Իսկ այսպիսի տեղեկութիւններ մեր հին գրականութիւնը չէ թողել:

Արձանագրութիւնները կարելի է երկու գլխաւոր անսակների բաժանել. 1) մասնաւոր դաշնակցութիւններ բարեգործ անձանց և եկեղեցու մէջ և 2) հասարակական ակտեր, որոնց մէջ զանազան ժամանակ յիշատակում է թէ ինչ հարկերից է ազատուել ժողովուրդը: Առաջին տեսակի արձանագրութիւնները մեզ շատ նիւթեր են տալիս կալուածական դրութեան մի քանի հանգամանքները ըմբռնելու համար. ժառանգական և անձամբ ձեռք բերած սեփականութիւն, առ ու ծախս, կտակ, կանանց ստացած բաժինը, շինական հողատիրութիւն, ջրաբաշխութիւն, առևտրական շինութիւններ, մի քանի անձանց սեփականութիւնը մի անշարժ կալուածքի վրայ, հասարակական շինութիւններ և այլն: Այդտեղ էլ մենք գտնում ենք բազմաթիւ տեղագրական ցուցմանքներ, կարողանում ենք իմանալ թէ որտեղ ինչ տեսակ գիւղական տնտեսութիւն էր զարգացած, վերջապէս իմանում ենք թէ ինչ փողոցներ է ունեցել Անին, ինչ

տեսակ արհեստներ են ծաղկել մայրաքաղաքի մէջ¹⁾։ Իսկ երկրորդ տեսակի արձանագրութիւնները դնում են մեր առջև հարկատուութեան մի ամբողջ սիստեմ. հարկերի մի ահագին ցուցակ, որոնցից շատերը այժմ արդէն անհասկանալի են, բայց և շատերը պարզ կարելի է հասկանալ բառերի կազմութիւնից։ Վերջապէս պէտք է յիշատակել և այն, որ արձանագրութիւնների մէջ կուտակուած է և հարուստ բառամթերք։ Շատ ու շատ են այնպիսի բառեր, որոնք գործածական են եղել ժամանակին ժողովրդի մէջ, բայց չեն մտել մեր գրականութեան մէջ, քաղաքացիութիւն չեն ստացել այնտեղ։ Այս գանձն էլ սպասում է լեզուազէտ ուսումնասիրողի։

Այս ամառ ես առիթ ունեցայ ուսումնասիրելու Շիրակի արձանագրութիւնները և դուրս բերի մի քանի եզրակացութիւններ, որոնք, կարծում եմ, անհետաքրքրական չպիտի լինեն մեզ համար։ Այդ եզրակացութիւնների հետ ես հետզհետէ կը ծանօթացնեմ «Մուրճ»-ի ընթերցողներին։

1

ՃՈՐՏՈՒՔԻՆ

Եղբւր և Հայաստանում ճորտատիրական դրութիւն։

Մեր հին գրականութեան մէջ կայ մի շատ նշանաւոր, իր տեսակով եզակի մի գործ—միակ իրաւարանական գրութեամբ, որ ունեցել ենք մեր ամբողջ անցեալում։ Դա Մխիթար Գօշի (XII դար) «Դատաստանագիրքն» է։ Մենք ունենք այդ գրքի մի շատ գեղեցիկ հրատարակութիւնը, որ կատարել է հանգուցեալ Վահան վարդապետ Բաստամեանցը, էջմիածնի միաբանութեան գիտնական անդամներից մէկը²⁾։

Իր «Դատաստանագիրքի» երկրորդ մասում Մխիթարը երկար ու մանրամասն խօսում է թագաւորների և իշխանների մասին՝ թէ ինչ իրաւունքներ ունեն նրանք, ինչպէս պիտի կառավարեն։ Ապա անցնում է այն հարկերին, որ թագաւորները և իշխանները պիտի առնեն իրանց հպատակներից։ Երկրագործութիւնից և անասնապահութիւնից ստացուող տուրքերի հետ Մխիթարը ցոյց է տալիս և այն պարտաւորութիւնները, որ

1) Հ. Ալիշանը իր «Շիրակի» մէջ գեղեցիկ կերպով օգտուել է արձանագրութիւններից՝ Անիի ներքեւ նկարագրելու համար։ Առաջին անգամ նա է ուսումնասիրութեան ենթարկել այդ հում նիւթը, դրել է և հարկերի ցուցակը, համաձայն արձանագրութիւններից։

2) Տպուած է էջմիածնում, 1880 թ.։

ունեն գիւղացիները դէպի իրանց տէրերը: Այստեղ զգացուած է ճորտատիրական դրութիւնը: Այդ զգացել է և Վահան վարդապետ Բաստամեանը, բայց փոխանակ ուշադրութիւն դարձնելու այդ կարևոր հանգամանքի վրայ, կանխակալութեան, նախապաշարմունքի դոհ է դարձել: Ահա ինչ է գրում գիտնականը իր ծանօթութեան մէջ:

«Բոլոր վերոյիշեալ հարկերը և տուրքերը, որ որոշուած է մեր օրէնսդիրը, յատուկ են ստրուկներին, այսինքն՝ ճորտերին Բայց յայտնի է որ Հայաստանում երբէք չկային ճորտեր ոչ ընկնելից և ոչ պատերազմում գերի ըննուածներից այն դրութեամբ, որպիսի դրութեամբ կային ճորտեր հեթանոսութեան ժամանակ գրեթէ բոլոր երկրներում, իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ շատ երկրներում: Ռուսաստանի մէջ ճորտութիւնը վերջացաւ. միայն 1860 թուին իսկ Հայաստանին դրացի Վրաստանում—միայն 1865 թուին» 1):

Նախ և առաջ մնզ զարմացնում է այն կտրուկ ձևը, որով գիտնական վարդապետը ժխտում է ճորտութիւնը Հայաստանում: Երբէք, ասում է նա, գոյութիւն չէ ունեցել ճորտութիւնը: Ինչի՞ց գիտենք: Արդեօք այնքան լաւ յայտնի են հին հայկական կեանքի բոլոր ներքին պայմանները: Բաստամեանցը նոյնիսկ գիտէ, որ ճորտատիրական դրութեան բացակայութիւնը վճճ վերցնող մի ճշմարտութիւն է, որ նա յայտնի է ամենքին: Այդպիսի համոզմունք, ճիշտ է, այսօր էլ ընդհանուր է մեր մէջ, բայց հարցն այն է թէ՞ որքան ճշմարտութիւն կայ այդ համոզմունքի մէջ:

Վերոյիշեալ ծանօթութիւնը կարդացողին թւում է և այն, որ Բաստամեանցը գուցէ խառնել է երկու հասկացողութիւն. ստրկութեան նախնական ձևը, (այսինքն այն, երբ մարդը, գլխաւորապէս պատերազմում գերի ընկածը, վաճառուած էր իբրեւ անասուն) և այդ ձևին հետևած զարգացումը, այսինքն հողին կաած, հողի վրայ ամբարցրած գիւղացին: Թէև այս դէպքում էլ Բաստամեանցը իրաւունք չունէր ասելու թէ ստրկութիւն գոյութիւն չունէր Հայաստանում, քանի որ մենք հաստատ գիտենք ունէ՞ր գոյութիւն թէ ոչ,—բայց նկատի առնելով որ նա ցոյց է տալիս թէ երբ վերացաւ ճորտութիւնը Ռուսաստանում և Վրաստանում, պիտի գանք այն եզրակացութեան, որ հանգուցեալ գիտնականը, եթէ խառնած էլ լինի ճորտութեան երկու հասկացողութիւնները, այնուամենայնիւ մերժում է և հողային ճորտութիւնը Հայաստանում:

1) «Դատաստանագիրք», եր, 318:

Մի ըոպէ դէն դենք Մխիթար Գօշի պէս հեղինակութիւնը, որ անշուշտ մտցրել է իր դատաստանագրքի մէջ իր ժամանակ գոյութիւն ունեցող սովորութիւններն ու կարգերը: Եթէ չլինէր էլ այդ գրաւոր աղբիւրը, մենք պիտի հարց տայինք. ինչո՞ւ չպիտի գոյութիւն ունենար Հայաստանում ճորտութիւնը քանի որ նա կար Ֆիւզանդիայում: Զէ՛ որ Հայաստանի մի մասը բիւզանդական իշխանութեան տակ էր գտնուում, չէ՞ որ Յուստինիանոսը Հայաստանի այդ մասը կարգաւորելու, բարբարոս երկիրներին յատուկ դրութիւնից հանելու համար բաժանեց վարչական մասերի, մտցրեց նրանց մէջ իր օրէնքները, որոնցից յաւանէ յանուանէ յայտնի է այն յատուկ օրէնքը, որով վերացւում էր Հայաստանում գոյութիւն ունեցող մի շատ հին սովորութիւն. դա այն էր, որ կինը իրաւունք չուներ կայք ժառանգելու: Նոյն այդ Յուստինիանոսն էր, որ օրէնքներ հրատարակեց ճորտութեան մասին: Ասել թէ ճորտատիրական իրաւունքից ազատ մնաց Հայաստանը—անկարելի է, քանի որ մենք գիտենք որ բիւզանդացիները ճորտութիւն մտցրին Հայաստանի հարկան Սիրիայում, ուր նա մնաց երկար և շարունակւում էր նոյնիսկ մահմեդական տիրապետութեան ժամանակ: Ինչի՞ վրայ հիմնուելով կարող ենք ասել թէ Հայաստանը բացառութիւն կազմեց, երբ Վրաստանը բացառութիւն կազմել չկարողացաւ և նոյնպէս ընդունեց ճորտատիրական դրութիւնը: Բաստամեանցը, մերժելով ճորտութիւնը, կարծում է թէ Հայաստանում հողատիրական մի բոլորովին այլ դրութիւն կար: Եւ ասում է.

«Բայց որովհետեւ Հայաստանում գրեթէ ամենայն տեղ հողը պատկանում էր նախարարներին, իշխաններին կամ մասնաւոր կալուածատէրերին, գիւղացի ժողովուրդը նստելով նոցա հողերի վրայ՝ պարտաւոր էին զանազան ծառայութիւններ մատուցանել նոցա և հարկեր տալ, զօր. երկրի բերքերից տալ վեցից մէկը, կոր ու բեկար հանել և այլն»:

Բայց այս բոլոր նշաններով դեռ չէ կարելի հաստատել ճորտութեան բացակայութիւնը: Ծորտութեան ամենագլխաւոր էական հանգամանքն այն է թէ գիւղացին կապուած է հողի հետ, ուրիշ խօսքերով՝ կարող է իր ազատ կամքով տեղափոխուել դնալ ուր ուզում է: Մխիթար Գօշի օրէնքների մէջ կայ մէկը, որ պատասխանում է այս հարցին: Նրա վրայ ուշադրութիւն չէ դարձրել Բաստամեանցը: Ահա ինչ է ասում այդ օրէնքը ¹⁾:

Ազատ յԱրարչէն եղաւ մարդկայինս ընութիւն, այլ ծա-

1) Եր. 320—«Յաղագս դատաստանաց շինականաց»:

ուայել տէրանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան—զի թողեալ զտէրունական արգատ է ուր և կամեսցի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ ոք ի տէրանցն և բռնադատէ զգնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն արգատ են որդիք ծնեալք այլուր և ոչ անդ:

Ի՞նչ ենք հասկանսւմ այս յօդուածից: Եթէ տէրը թողնում է, գիւղացին կարող է գնալ ուր որ ուզում է: Իսկ թէ տէրը չէ թոյլ տալիս, հարկադրում է գնացածին վերադառնալ: Հօր ժահից յետոյ արգատ են միայն այն որդիները, որոնք ուրիշ տեղ են ծնուել:

Ահա իսկական ճորտութիւն: Գիւղացին կապուած է հողին, արգատ կամքով չէ կարող հեռանալ, կալուածատէրի իրաւունքն է բռնութեամբ զնել նրան իր նախկին հողի վրայ: Գիւղացու որդիներն էլ ճորտեր են:

XII դարում, ուրեմն, կար ճորտութիւն: Կարող են ասել թէ գուցէ Մխիթարը այդ օրէնքը գրել է այն հայերի համար, որոնք ապրում էին Վրաստանի սահմաններում: Ահա այստեղ Շիրակի արձանագրութիւնները գալիս են արագացնելու, որ այդ առարկութիւնը անհիմն է: Ծորտութիւնը գոյութիւն ունէր Մխիթար Գօշից էլ առաջ, Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ անգամ:

*
* *

Մերնի եկեղեցու վրայ կայ այսպիսի մի արձանագրութիւն՝ Քրիստոսի 991 թուականից:

«Ես Դաւիթ Վարդա որդի էտու զիմ այգին զայն որ ի գետեզրն իմ ձեռաց արկել ի սուրբ Կաթողիկէ ի ձեռն Աստուածապատիւ և հոգևոր Տեառն Սահակայ և պարտիս եմ ընգեցեալ մինչ ի միւս անգամ գալուստն զբարեկենդանին ուրբաթ օրն պատարագն յամենայն եկեղեցիս յիմ անուն մատուցանե և որ ոք ստե կամ յապիշտակել, իմ մեղացս և իմ ազգի մեղաց պարտական եղիցի առաջի Աստուծոյ և յԱստուծոյ դատապարտ եղիցի և մասն և բաժին ընդ խաչահանս կրեցէ, իսկ կատարիչ գրոյս աւրհնեալ եղիցին յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց»:

Ըստ երևոյթին մի արգատ մարդու, արգաս սեփականատիրոջ կարգադրութիւն: Բայց ահա ինչ արձանագրութիւն է հետևում դրան.

«Եւ ես Սոփի դուստր մեծին Աշոտոյ Շահնշահի հայոց և

վրաց թագուհի տվեալ եմ և հաստատեալ զԴաւթի զայգին ի սուրբ կաթուղիկէ և ի Տէր Սահակ և ի նորին աթոռակալս, զոր ինքն անդարձ էր արարեալ, վասն Դաւթի հոգոյն և վասն իմ և վասն Գագկայ Շահանշահի արեւշատութեան: Եւ որ ոք յապըշտակել ջանայ, յԱստուծոյ բանէն... եալ եղիցին: Իսկ հրամանակատարքն աւրհնեալ եղիցին յԱստուծոյն:

Ինչ են ասում մեզ այս երկու արձանագրութիւնները: Վարդայ որդի Դաւիթը իր ձեռքով այգի է տնկել գետի ափին և նուիրում է նրան Մրենի եկեղեցուն իր հոգու փրկութեան համար: Բայց նա Սոփի թագուհու (Գագիկ Լ-ի դուստրը) ճորտըն է, առանց նրա համաձայնութեան չէ կարող կալուածքի վերաբերմամբ կարգադրութիւն անել, չէ կարող ոչ միայն ծախել, այլև կտակով (անդարձ) նուիրել մէկին¹⁾: Եւ անա նրա տէրը, Սոփի թագուհին գրում է. «Տուեալ եմ և հաստատեալ»: Տալիս է նա իր ճորտի տնկած այգին և հաստատում է նրա անդարձը (կտակը): Այդ բարեհաճութիւնը կալուածատէր տիկինը ձրի չէ անում: Դաւիթը իր հոգու համար էր նուէր տուել, Սոփի թագուհին ասում է՝ թող նուէրը լինի Դաւթի հոգու համար, բայց լինի նաև իմ և իմ հօր արեւշատութեան, երկալակեցութեան համար²⁾:

Տարաբաղաւար, Շիրակի թագաւորութեան ժամանակից այս մի հատ արձանագրութիւնն է, որի մէջ մնացել են ճորտատիրական դրութեան պարզ հետքեր: Այնուհետև գալիս է Զաքարէ սպասաւարի և նրա յաջորդների ժամանակը (XIII դար): Այստեղ ճորտութեան ապացոյցները աւելի առատանում են: Նախընթաց արձանագրութեան մէջ մենք թէև տեսանք ճորտային դրութիւնը, բայց չտեսանք այն տերմինները, որոնցով որոշում էին կալուածատէրը և նրա հողի վրայ ամրացրած գիւղացին: Իսկ Զաքարէի ժամանակ արդէն ձևակերպուած են այդ անունները—պարոն կամ պատրոն և ճորտ: Առջականքի արձանագրութիւններից մէկն ասում է.

Ես Հեճուպ Գրիգոր և Սմբատ և Իշխանս հաստատեցաք

1) Արեւմտեան Եւրոպայում այս ճորտային դրութիւնը անուանում էր main mortables (մեռած ձեռք): Մեռած ձեռք էր այդ ճորտը յատկապէս այն պատճառով, որ չէր կարող կտակ գրել (Ф. Летушко—«Эволюція рабства» М. 1898, էր. 327):

2) Ինչպէս երևում է արձանագրութիւններից, հասարակ մարդիկ միայն իրանց հոգու փրկութեան համար իրաւունք ունէին նուէրներ անելու: արեւշատութեան համար նուէր տալ կարող էին միայն իշխանները:

ի մեր սեփական ուխտս որ ոչ պատրոնս և ոչ ճորտ ի վանքս աղունձ աղան:

Ճորտը իր պարոնի հաճութեամբ նուէր է տալիս եկեղեցուն: Խժկօնքի արձանագրութիւն (1240).

Ես Բռնաւորս ծառայ Դրիստոսի. և ամուսին իմ Տղոց տիկին ողորմութեամբ Աստուածասէր պարոնի իմոյ Դրիգորոյ միաբանեցաք սուրբ ուխտիս Խժկանց և ընծայեցաք ի սմա զմեր գանձագին այգին, որ ի Մրեն է...

Արձանագրութիւնների մէջ նկատուում է այն ընդհանուր կարգը, որ պարոնների հաճութեամբ, «ողորմութեամբ» նուիրուած կալուածները բացառապէս գիւղական են: Այդպէս էլ, իհարկէ, պիտի լինէր, որովհետեւ ճորտատիրական դրութիւնը միայն գիւղական աշխարհում գոյութիւն ունէր. քաղաքացին ազատ էր պարոնների իշխանութիւնից:

Ճորտութեան մի էական յատկութիւնն էլ այն է, որ կալուածատէրը իրաւունք ունի իր ճորտերին հողի հետ ծախել, նուիրել: Այդ առուծախի, նուէրի փաստերն էլ ունենք արձանագրութիւնների մէջ:

Ահա Ղոզլիջայի (Բգնեի) արձանագրութիւնների մէջ շատ հետաքրքրականը: Պաւուզ անունով մէկը, ինչպէս երևում է մի ուրիշ արձանագրութիւնից, տեղացի իշխաններից, զնում է Աշնակ գիւղը, և նրա մի մասը և ի յիշատակ իր անդրանիկ որդի Սասնայի (որ մեռել էր կէս տարեկան հասակում) նուիրում է Բգնեի վանքին: Գնած գիւղի այդ մասի հետնուիրում են վանքին և գնած գիւղացիներից երկուսը, որոնց անուններն էլ պահել է արձանագրութիւնը—Մեհրեան և Դալասի փեսայ Պաշատուր: Սրանք միակն են իբրեւ անուանադիր յիշատակուած հայ գիւղացի ճորտեր: Դնում ենք այստեղ այդ նշանաւոր արձանագրութիւնը ամբողջովին:

ՉԺԱ. (=1262 թ. Գ.) Կամաւն Աստուածոյ ես Պաւուզ մեծ Պաւուզիս թոռն Սասնիս որդիս. իմ անդրանիկ որդին Սասնայն որ կէս տարեկան ի Բրիստոս փոխեցաւ յիմ գանձագին հէրէնեցն յԱշնկա որ իմ պապն գնել էր ու սիկելով յիս տվել, ինչ իմ պապն մեռաւ, ես Պաւուզ իմ կնոջն զբաժինքն ակն ու մարգարիտ իմ պարոնին տվի Շահնշահի ¹⁾ ու կրկին

1) Զաքարէ սպաստլարի որդին: Շիրակը Անիի հետ Զաքարէին էր տուած. հետեալը Զաքարեան տոհմն էր Շիրակի բուն տէրը և տեղական մանր իշխանները հպատակում էին նրան: Այստեղից Շահնշահը—պարոն՝ Պաւուզ իշխանի համար: Ինչպէս երևում է, քառական չէր, որ Աշ-

զԱշնակ գնեցի ու զիմ որդոյն բաժինն զՍաանին ի Բգներս տվի յԱստուածածինս զվերի էգին իւր ընծանդն, երկու շինական զՄեհրեան ու զՊաշատուր Դուլուսին փեսայն իւրեանց հողոյն ու ջրոյն. ի Բգնիս զՎաղացն, յիմ խոտահարն ծ (հարիւր) բարդ խոտի տեղ որ վանքս ընծէ... սկի արծաթի: Ես Պառազ զայս ընծա տվի սուրբ Աստուածածնիս. ով այս գրեցոց հակառակի, Աստուածամայրս լինի իւրն դատախազ: Եւ Տէր Սարգիս և հայր Արրահամ, Յուսէփ փակակալ և այլ միաբանքս հաստատեցին ի տարին Ժ. աւր պատարագ, Ե. Սաանին, Ե. Պառազա: Վանքերին նուիրուած շինականներ մենք տեսնում ենք և ուրիշ տեղ արձանագրութիւնների մէջ:

Պժկօնքի վրայ.

Կամաւն Աստուծոյ ի ՈԿ (1211) թուարեւութեանս հաոցես Զաքարէ Ամիր Սպասալար հաոց և վրաց, որդի Սարգսի, ազատեցի զսուրբ ուխտս զայս իմով արեամբս ի յայլազգեաց և ետու ի սուրբ Սարգիս զՎասկափող... և այգի մի ի Բագրան եւ շինական մին ի գիւղս...

Ղօշավանք (1274 թ.)

Ես Ուքան Քարիմատին... տվաք նվէրք... այգին և թաւին բոլոր ազատ յամենայն հարկէ և շինական մի:

*
*
*

Կմր ճորտութիւն և Շիրակից դուրս, Հայաստանի ուրիշ կողմերում: Այս հարցին դրականապէս պատասխանել առ այժմ անկարելի է. պէտք է ուսումնասիրութիւններ կատարել, պէտք է խուզարկել պատմական յիշատակները: Յայտնի է միայն այն, որ ճորտական դրութիւնը ընդունուած էր և Ռուբինեան Կիլիկիայում, ինչպէս պարզ կարելի է տեսնել «Անսիզք Անտիոքայ» օրէնագրեից, որ գործադրուած էր Միջերկրական Ծովի ափին գտնուող այդ հայկական գաղթականութեան մէջ:

Հաստատելով ճորտութեան գոյութիւնը Շիրակում, մենք միայն մի քայլ ենք անում մեր հին կեանքի հանգամանքները հասկանալու գործում: Այնուհետեւ գալիս է այն հարցը թէ ինչ կերպարանք ունէր ճորտատիրութիւնը, ինչ իրաւական սիստեմի էր նա ենթարկուած:

Նախ զիւղը իբրեւ ժառանգութիւն մնացել էր Պառազին. այդ զիւղը, մե ուրիշին նուիրելու համար Պառազը հարկադրուած էր նորից գնել երկրի տիրոջից:—Վրաստանում ազնուականութիւնը բաղկացած էր ազնուորններից և թաւազներից: Ազնուորները հպատակուած էին թաւազներին:

Նշած պատմական յիշատակարանները գոհացուցիչ նիւթեր չեն տալիս մեզ այդ հարցը պարզաբանելու համար: Բայց մեզ թուում է որ կարելի է հայկական ճորտութեան կերպարանքը պարզել, ուսումնասիրելով բիւզանդական և վրացական ճորտութեան հանգամանքները: Որ թէ Վրաստանի և թէ Հայաստանի համար օրինակ եղել է Բիւզանդիան, այդ կարելի է ապացուցանել մի քանի փաստերով:

XVIII դարում վրաց Վախթանգ թագաւորը հրատարակեց օրէնքների մի ժողովածու ¹⁾: Այդտեղ միայն բուն վրացական օրէնքներ չեն դրուած. կան և ընդարձակ թարգմանութեաններ — «Յունաց օրէնքներ» և «Հայոց օրէնքներ»: Հայոց օրէնքի ըսկզբում կան մի շարք յօդուածներ, որոնք խօսում են ճորտերի, նրանց վաճառման և ազատութեան, նրանց կալուածների մասին ²⁾: Յայտնի է որ «Հայոց օրէնքները» վրացական թարգմանութեամբ վերցրուած են նոյն Մխիթար Գօշի «Դատաստանագրքից»: Բայց հետաքրքրական հանգամանքն այն է, որ Մխիթար Գօշի հայերէն բնագրի մէջ չկան այդ յօդուածները, որոնք խօսում են յատկապէս ճորտութեան մասին: Ի՞նչպէս են այդ յօդուածները «Հայոց օրէնքներ» անուանուել վրացական թարգմանութեան մէջ:

Վահան վարդապետ Բաստամանյեցը իր հետազոտութիւնների մէջ ³⁾ գրում է. «Վախթանգ թագաւորի վրացերէն Դատաստանագրքի մէջ թէպէտ կան բաւական շատ յօդուածներ, որք բառ առ բառ նման են յունական օրէնքների քաղուածքներին և դրած են Մխիթարի Դատաստանագրքի վրացերէն թարգմանութեան սկզբում, բայց դորանից երևում է միայն որ՝ էջմիածինը ուղարկել է Վախթանգին Դատաստանագրքի մի այնպիսի օրինակ՝ որոյ մէջ եղել են նաև այդ քաղուածքները և Վախթանգը թարգմանել է տուել նոցա հայերէնից Մխիթարի յօդուածների հետ միասին»:

Հանգուցեալ գիտնական վարդապետի թէ այս խօսքերից և թէ նոյն հետազոտութեան ուրիշ կէտերից հաստատ երևում է որ անկախ Մխիթար Գօշի «Դատաստանագրքից» հայերի մէջ գործադրութիւն ունէին և հայերէն թարգմանուած յունարէն օրէնքներ: Ուրեմն յունարէնից թարգմանուած էին և ճորտութեան վերաբերուած այն յօդուածները, որոնք դրուած են վրա-

1) Ռուսերէն թարգմանութիւնը տ. «Сборникъ законовъ грузинскаго цира Вахтанга VI, издание А. С. Френкеля, подъ редакціею Д. З. Базрадзе, Тифлисъ, 1887: 2) Ծօդուածներ 17, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 28 30 (եր. 237—239 ժողովածուի մէջ): 3) «Դատաստանագրքը», առաջաբան, եր. 121:

ցերէն թարգմանուած «Դատաստանագրքի» սկզբում: Եւ որովհետեւ յունական օրէնքները կարող էին թարգմանուել միայն գործադրուելու համար, ուստի պէտք է ենթադրել, որ ճորտութիւնը Հայաստանում նոյնն էր, ինչ Բիւզանդիայում: Այս ճշմարտութիւնը ապացուցանում են և Շիրակի վերեւ յիշած արձանագրութիւնները: Մենք տեսնում ենք, որ ճորտ գիւղացին իրաւունք ունի հողեր գնել, բայց սեփականութեան իրաւունքը դարձեալ պատկանում էր նրա տիրոջը, որի համաձայնութեամբ էլ նա կարող էր կարգադրութիւններ անել այդ հողերի վերաբերութեամբ: Ճորտին պատկանում էր միայն օգտուելու իրաւունքը, այն էլ, ի հարկէ, յայտնի պայմաններով: Այդպէս էր գրութիւնը և Բիւզանդիայում ¹⁾:

Եւ ահա յունական այդ օրէնքները, որոնք հայերէն թարգմանութեամբ գործադրուել են Հայաստանում և հայերէնի միջոցով մտել են վրաց օրէնագրքի մէջ, մեզ տալիս են ճորտութեան բաւական որոշ պատկերը: Որպէսզի ընթերցողի համար պարզ լինի այդ պատկերը մենք կը բերենք այդ օրէնքների բովանդակութիւնը:

ՃՈՐՏԵՐԻ ՎԱՃԱՌԲ

Յօդ. 21. Եթէ մէկը գնում է գիւղացի այն պայմանով, թէ այդ գիւղացին հակում չունի թափառաշրջիկ լինելու, լաւ վարքի տէր է, ծախողը պիտի տայ վեց ամիս ժամանակ ծախուած մարդուն փորձելու համար և եթէ այդ ժամանակի ընթացքում նկատուած կը լինի նրա մէջ որեւէ արատ, նա կարող է, ինչպէս արդար է, վերադարձնել նրան ծախողին և յետ ստանալ իր վճարած գինը: Իսկ եթէ վեց ամսուայ ընթացքում գնուած մարդը կը հեռանայ գնողից, այս վերջինը պարտաւոր է գտնել նրան, տալ նախկին տիրոջը և յետ ստանալ իր փողը:

Յօդ. 22: Պայմանաժամով ծախած գիւղացուն, ժամանակը անցնելուց յետոյ, գնողը իրաւունք չունի վերադարձնել տիրոջը. բայց եթէ բանից դուրս կը գայ թէ ծախուածը ընկնաւոր հիւանդութիւն ունի, այն ժամանակ այսպիսի գիւղացու տէրը պարտաւոր է յետ ընդունել նրան գնողից:

Յօդ. 35: Եթէ մէկը գնում է գիւղացի վեց ամսուայ ժամանակի պայմանով, ինչպէս սահմանուած է վերեւում, և այդ ժամանակի ընթացքում յայտնի կը դառնայ որ ծախուածը հի-

1) Ф. Герцбергъ—«Исторія Византии», пен. Безобразова, М. 1897, кр. 645—647.

ւանդոտ է կամ ընկնաւոր է, օրէնքը այդպիսի գնողին թոյլ է տալիս վերադարձնել այդ գիւղացուն գնողին, յետ ստանալով նրա համար տուած կանխավճարը. բայց եթէ վեց ամիս անց-նելուց յետոյ մի բան նկատուի գիւղացու մէջ, գնողը այլևս իրաւունք չունի վերադարձնել նրան ծախողին:

Յօդ. 36: Եթէ մէկը, ծախելով իր գիւղացիներին, արական թէ իգական սեռի, սկզբից և եթ կը յայտնէ նրանց բոլոր թէ լաւ և թէ վատ յատկութիւնները, իսկ յետոյ երևան կը դան նրանց մէջ միայն վերջինները (այսինքն վատ յատկութիւնները), գնողը այլևս իրաւունք չունի վերադարձնել նրանց ծախողին. եթէ այդ ծախողը վկաների ներկայութեամբ կը յուսադրէ գնողին թէ իր ծախած մարդը գոյ չէ և ուրիշ արատ չունի, բայց յետոյ գնողը կը նկատէ նրա մէջ գողութիւն կամ մի ուրիշ յատկութիւն, այդ դէպքում իրաւունք ունի վերադարձնել նրան և եթէ նա մի բան գողացել է, առնել այդ բանը ծախողից, ստանալով և գինը. բայց եթէ գիւղացին լաւ վարքի տէր է եղել ծախողի մօտ և փչացել է գնողի մօտ, նըրան այլևս չէ կարելի վերադարձնել:

ՃՈՐՏԵՐԻ ԱՐՃԱԿՈՒՄԸ

Յօդ. 17: Ով ազատութիւն է տալիս գիւղացուն, նա այն բանը պիտի անէ տեղական եպիսկոպոսի և քահանայի մօտ, ինչպէս հրամայել է Կոստանդին Մեծը:

Յօդ. 18: Ով արձակում է գիւղացուն կայքի հետ միասին, նա պարտաւոր է արձակման թղթի մէջ անուանադիր նշանակել այդ կայքը. հակառակ դէպքում, արձակողի որդին կարող է տիրել գիւղացու այդ կայքին:

Յօդ. 19: Գիւղացուն արձակածը կարող է ոչնչացնել արձակման թուղթը և նորից նրան իր տիրապետութեան տակ առնել, մանաւանդ երբ վկաներով կ'ապացուցանէ դատաւորների առաջ թէ արձակուած գիւղացին իր մասին չարախօսել է կամ իրան հայհոյել է:

Յօդ. 20: Իր գիւղացուն ազատողը կարող է նրան թողնել կամ խլել նրանից իր տուած կալուածը. բայց օրէնքը պահանջում է տալ կալուածքը, եթէ գիւղացին արժանի է դրան:

Յօդ. 30: Եթէ մէկը ազատութիւն է տալիս իր մարդուն, նշանակելով թէ նա այսքան ժամանակի ընթացքում ազատ է, այդպիսին պիտի նախագգուշացնէ այդ մասին իր որդուն կամ իր ուրիշ ժառանգներին, և այդ մարդը այդպիսով նշանակուած ժամանակի լրանալուց յետոյ օրէնքով պիտի բոլորովին ազատ լինի:

Յօդ. 37: Եթէ արձակուած գիւղացիին իր յօժար կամքով մնալով իր նախկին տիրոջ մօտ, ամուսնանում է նրան պատկանող ճորտ աղջկայ հետ, որից և որդիներ է ունենում, այս որդիները դառնում են այդ տիրոջ որդիների սեփականութիւն:

Յօդ. 38: Ով արձակում է իր գիւղացուն ի յարգանս նրա մատուցած ծառայութիւնների, նա պիտի յայտնէ այդ մասին քաղաքում քարոզիչներին և եպիսկոպոսներին, իսկ գիւղում, քահանաներին և եօթը վկաների, որոնք իրանց ստորագրութեամբ պիտի վաւերացնեն արձակման թուղթը, հակառակ դէպքում, այդ թուղթը անվաւեր է և տէրը կարող է նորից այդ գիւղացուն ենթարկել իր տիրապետութեան,

ԿԱՄԱԼՈՐ ՏՈՐՏՈՒՔԻՆ

Յօդ. 32: Եթէ քսան տարեկան հասակին հասած ազատ մարդը մէկի գիւղացին է դառնում և այդ մասին յայտնում է մարդկանց առաջ, նա արդէն կորցնում է իր ազատութիւնը, որը չէ կարող տալ նրան և օրէնքը, մանաւանդ երբ նա դրա համար ստացել է որևէ վարձ կամ թոշակ (այսինքն՝ եթէ փողով վաճառել է իրան). նա մնում է գիւղացի այն մարդու, որին նա այս կերպով տուել է իրան:

Յօդ. 33: Եթէ 20 տարեկան հասակին հասած ազատ կինը ինքն իրան աղախնութեան է տալիս մէկին, իսկ այս մէկը նրան բաժինի պէս տալիս է մի ուրիշին, օրէնքը այլ ևս չէ կարող ազատել նրան, ինչպէս իր ազատ կամքով իր ազատութիւնը կորցրածին, և նա պարտաւոր է մնալ այն մարդու մօտ, որին հասել է իրրեւ բաժինք, բայց եթէ կինը դեռ 20 տարեկան չէ, օրէնքով պիտի ազատ համարուի:

ՃՈՐՏԵՐԻ Ի՞Նչպէս կարող են գնել

Յօդ. 27: Եթէ գիւղացին և ծառան կամենան մի բան գնել, կարող են իրանց տիրոջ թոյլտուութեամբ:

ՃՈՐՏԵՐԻ ԿԵԱՆԳՐ

Յօդ. 28: Օրէնքով—ոչ ոք իրաւունք չունի կեանքից զրկել իր գիւղացուն կամ ծառային. բայց եթէ դրանք քրէական յանցանքների մէջ ընկնեն, պէտք է ներկայացնել թագաւորին, որ ինքը ենթարկէ նրանց արժանի պատժի:

*
* *

Ահա ինչ տեսակ օրէնքներ են թարգմանել վրացիները հայերէնից: Գործադրումը են այդ օրէնքները Հայաստանում: Շիրակի արձանագրութիւնները գործադրութեան ապացոյցներ են: Հաւանական է որ ճորտատիրական օրէնքները թարգմանուած լինեն Բագրատունի թագաւորների օրով. մենք տեսանք ճորտութեան հետքեր այդ թագաւորների ժամանակից:

Հայաստանի հողն էլ ուրեմն, ազատ չէ եղել ստրուկ, աշխատանքի պէս վաճառուող հողագործի հեծեծանքներից, արիւնքրտիւքից:—Իզուր էինք կարծում թէ մեր պապերը ոչ ճորտ են եղել, ոչ ճորտատէր...

Հէօ

*
* *

Է՛յ, դու ջահիլ, հպարտ հասակ,
Անցար ոսկի ամպի պէս.
Հետդ տարար երգեր ու սէր,
Տարար գարունն իմ սրտէս:

Քար կը սղմեմ սրտիս հիմա.
Կենիւմ սարերը լալու.—
—Ա՛խ, կուգես լաց, կուգես խնդա,
Անցածն է՛լ յետ չի գալու...

Ա. Խաճակեան